

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՏԱՐՈՆԻ ԱՇԽԱՐՀԸ

II

ԴԵՊՈՒ ՏԱՐՈՆ

Խոր թախիժով եւ չարագուշակ նախազգացումներով համակւած կը մեկնէի Վանէն: Պարտականութիւնը կը հարկադրէր ինձ, այդ վտանգէնքով յղի օրերուն, բաժնեւելու վայրէ մը, որուն ամէն մէկ լեռ-բլուրը, հովիտն ու ժայռը կապւած էին սրտիս պատմութեամբ մը, եւ ժողովուրդէ մը, որուն հետ անցուցած էի երկար տարիներ՝ լեցուն սքանչելի պահերով եւ դառն ու տառապանքով լի օրերով, որ դիւրին չէր ձգել եւ յեղափոխական այն սերունդը, որուն հետ ապրեցայ ու միատեղ կրեցի յեղափոխութեան կեանքի ծանրութիւնը, զառնութիւնները եւ հոգեկան հաճոյքը: Կը զգայի, որ վերջին անգամը պիտի տեսնէի չէն Վասպուրականը....:

Որովհետեւ էինք դադարի պահել մեկնումս ժողովրդէն եւ տեղացի ընկերներէն: Էւր տարածած էինք թէ Աղթամար պիտի երթամ. կառավարութեան ալ ըսած էի այդպէս եւ խնդրած, որ ոստիկան մը տրամադրելի ինձի մինչեւ հոն: Միւս կողմէ, կարգադրած էի, որ մեր հին հայրուկներէն Լօրթօն, որ այդ ատեն ձիապանութեամբ կապրէր, մեկնումիս հետեւեալ օրը իրերս բերէ Աղթամար, ուրկէ պիտի ուղեկցէր ինձի մինչեւ Բաղէշ:

Եթէ չեմ սխալիր, Հոկտեմբերի սկիզբներուն էր, երբ ճամբայ ելայ՝ մեր սքանչելի ծովակի եզրէն, ձիերու դանդաղ քայլերով, ոստիկանը հետեւէս: Մաշտակ գիւղի քովէն անցածս պահուն չկրցի զրկել ինձի իմ համեստ, հաւատարիմ զինուոր Գասպարին տեսնելու հաճոյքէն: Շատ երիտասարդ չէր, երբ օր մը եկաւ ինքզինքը նրւրելու յեղափոխութեան. ունեւոր էր եւ ամուսնացած: Մինչեւ վերջը մնաց իր պարտականութեան զլուխը, իսկ սահմանադրութեանէն վերջ վերադարձաւ գիւղը իւր գութանին քովը:

Իմ անակնկալ երեւումէս շփոթած ու անսահման ուրախ՝ գիւղը գլխուս հաւաքեց եւ գիւղով կը ճգնէր համոզել մնալու իրենց քովը։ Մաշտակը ոչինչ գիտէր աշխարհին սպառնացող վտճիռիկներէն - դաշտերէն հօտերը գիւղ կուզային խաղաղ, կտուրներն ճիժ ու պիժով կը վխտային. միայն Գանսարն էր մտախոհ. չէր կորսնցուցած հայդուկային հոտառութիւնը վտանգի ժամերուն։

-- Պատերազմի հոտ կուզայ, Պարոն. եթէ ընի, էս շները մեր բուրդը կը գզեն. ըսինք բստուց դէն դէնքի պէտք չմնաց, էս անգամ էլ աւելի....» կը խորհրդածէր նա, միեւնոյն ժամանակ իւր հարցական հայեացքը ուղղելով դէմքիս։

Ոստիկանն ալ հանգիստ չէր։ Ճամբան կողմնակի հարցերով կը ճգնէր խօսակցութիւն սկսել ու վերջը ախ ու վախով դարձաւ ինձ.

-- Պէյ Էֆէնտի օրթան գէշ կը տեսնեմ. նորէն քեաֆիւր Ռուսը մեր հողիէն վաղ չի գար. վա՛յ մեզի պէս ֆուկարաներուն. չնչին ամսական մը ունիք, որ շան առջեւ ձգւած փշրանքներ են. ի՞նչ պիտի լինի մեր ընտանիքներուն վիճակը, այս խեղճ երկրի վիճակը. Աստուած մեզ օգնութեան հասնի....:

Քաջալերեցի զինքը եւ բաժնեկցայ Ոստանէն, ըսելով, թէ Ոստանէն անդին չեմ ուղեր նեղութիւն տալ իրեն։

Իրիկնամուտ էր երբ մինակ ճամբայ ելայ. ուշ գիշեր էր, երբ ծեծեցի Ախաթանքի Աղթամարի Կաթուղիկոստանի դարպասը, դամփոներու յարձակումներու մէջէն։

Քնաթաթախ դուրս ելան հօտաղները, ապա հին ընկերս՝ Դանիէլ Վարդապետը ուրախութենէն ինք իրմէ ելած, եւ Յգնիկը։ Ըսին թէ նկարիչ Թէրլէմէզեանը եւս 8-10 օրէ ի վեր հոն է ու առաջնորդեցին հիւրասենեակը։ Մինչեւ առաւօտ հարցեր կուտային քաղաքական ընդհանուր վիճակի մասին։ Տաք թէյը կուլ տալով, կը ջանայի բաւարարել։ Անհանգիստ չէին. հաւատացած էին, որ ռուսթրքական պատերազմի մը պարագային ռուսները շարաթէ մը Վասպուրականի տէրը պիտի դառնան. անհուն էր այդ երկու վարդապետներուն հրճանքը։ Թէրլէմէզեանն էր միայն քիչ մը յոռետես, վստահութիւն չունէր ռուսներու վերաբերմամբ եւ կը վախնար, որ մեր ժողովուրդը ոտքի տակ երթար։ Հետեւեալ օրը ցոյց տուաւ ինձ իր նկարած պատկերներուն շատ արժէքաւոր ու գեղեցիկ հաւաքածուն, որոնք բոլորն ալ, դժբախտաբար, կորսնցուց Վանի առաջին նահանջի ատեն։

Հետեւեալ օրը երեւցաւ Լօրթոն իր փառայեղ ճերմակ պիտիւրով, յաղթանդամ մարմնոյն համեմատութեամբ փոքր ձիու մը վրա։ Ահագին փափախը վար առաւ. «Օրնեա՛ տէր» մը արտասա-

նեց քթին տակէն իր սովորական հեգնականի նմանող ժպիտով ու դառնալով ինձ. «Էկա՛, տէ՛ քէլի էրթանք, էսա վարդապետներու մօտ շատ կենալ չեղնի, կը մատնեն...» ու մանկական քրքիջով մը մօտեցաւ ուսեկիքներուն: Լօրթօն ղինուր եղած էր ինձ հին Նախիջևանի մէջ հայ-թաթարական ընդհարումներու միջոցին. ինձմէ առաջ հոն էր արդէն, մասնակցած թաթարական լեռնային դիւղերէն մէկու վրա եղած արշաւանքի մը. սպաննած էր թաթար աղնուական սլաշտօնաթող ժէնէրալ մը, որուն վերարկուն, կարմիր աստառով, կը կրէր միշտ: Նշանակած էինք եկեղեցու դիրքերու հրահիչ. փորը դուրս ցցած, զորչ տափակ փափախը գլխին, ձեռքերը ետեւ դրած կը հետեւէր մանաւանդ թաթար անցորդներուն ու շարժումներուն: Մեծ սիրահար էր քաղաքի բէգերու դէմ կռիւներուն. «Ձոյ շներին պիտի սատկեցնել. ինոնք են մեղաւոր, թէ չէ ֆուքարա, քննուող թաթարը խեղճ ի»: Անգամ մը, սակայն, յանձնած էինք դարանէն ղնդակահարել տեղի մեծ բէգերէն մէկը, որ ջարդի հեղինակներէն էր. զնաց եւ վերադարձաւ.

-- Վերջացրի՞ր, կը հարցնեմ:

-- Չէ՛, Պարո՛ն:

-- Ինչո՞ւ, աշխտեղ չէ՞ր:

-- Չէ՛, էնտեղ էր, համա ձեռքս չգնաց միամիտ իր տեղ նստած մարդը սպաննել . . .

Կարգապահական պատիժ նշանակեցի եւ ղէնքը ձեռքէն առի մէկ շարաթ. յանձնեց, բայց չդադրեցաւ անարգար համարելու պատիժը. «Յեղափոխականը պէտք չէ որ պատի ետեւէ մարդ դարնէ»:

Այդթամարէն դուրս ելլելէ վերջը՝ զգալի եղաւ կարծես, որ Վասպուրականէն կը հեռանամ: Արեւմտեան Գաւաշը եւ Կարճկանը հին ատեններ իրր ֆետայի այցելած էի թէեւ, բայց ոչ շատ յաճախ:

Գօմս գիշերեցինք. հին շրջիկներէն վարդանը լրադիրներէն գիտէր աշխարհի վիճակը, բայց մեք ժողովրդի մէջ լաւատեսութիւն մը կար եւ խոր հաւատ՝ դէպի «ռուսի թուրի» ամենակարողութիւնը: Տեղեկութիւններ տւին իրենց շրջանի համիտիէներու խմբաւորումներու մասին. յայտնեցին, որ շատերը կը փութափին եւ գունդերու կէսն իսկ չի ժողովւիր:

Հետեւեալ ամբողջ օրը գրեթէ կանցնէինք Կապուտ-Կողի անտառապատ լեռնալանջերէն ձգող արահետով, որ կախւած էր խորշերու մէջ թաւալող ծովին վրա: Սորփէն այն կողմ կիջնեց տափարակը եւ ննձօրկիւնէն աստիճանաբար կը բարձրանանք գիշերելու Ուրտափ գիւղը մեր երախտաւոր ղինուր հռչակաւոր «Փա-

լապետի» Կարապետի մօտ: Ոչ ոք ունի նա. ախող մը, որուն մէջ գետինը կը դըրտացնէ իր մշտաթամբ նոյսքը, Դաշնակցութեան Մօսինը եւ ետիօնըին: Երկար տարիներով նա սովորութիւն ըրած է հրացանը ծոնկերուն մէջ գրկած, ետիօնըին մէջ պլուլիլ եւ պառկիլ իր նոյսքին քով կապած տախտակամածին վրա: Երկինքէն իջած էինք անոր համար: Փաթթեցաւ մեզ, համբուրեց ձեռներս եւ գրեթէ ձեռքերու վրա տարաւ իր մենաւորի դախտին վրա:

Դառնացած էր իր գիւղացիներէն, որ մեզի են, մոռցած են յեղափոխութիւնը. դանդաղացաւ գիւղի ուսէն, որ կը պառակտէ ժողովուրդը, իր խօսքով «մատնիչ» է եւ «լրտես»: Ամբողջ գիշերը անոր ու Լօրթոյի փախուսքը կը լսէի կրակին քով. երկու հին դինակիցները իրենց եւ աղբի ցաւերը կուլային. Լօրթօն կից-կտուր կը պատմէր. «քաղքէն» կուգար, շատ բան պէտք է որ դիտնար. կը պատմէր քաղաքական բարդ խնդիրներն, որ լսած էր դէս-դէնէն. ինքն ալ յաճախ կը խնդար իր ըսածներուն վրա. բայց Փալապետը խիստ մտախոհ ու լուրջ կը լսէր ու տենդադին լարւածութեամբ հարցեր կուտար աւագ ընկերներու ամէն մէկի մասին, պատերազմի, կառավարութեան, զօրակոչի, եւն. եւն.: Լուսաբաց էր, երբ Լօրթօն նստած տեղը քնացաւ. Փալապետը թէյ կը պատրաստէր:

— Կարապետ, ի՞նչու չքնացար, հարցուցի ես:

— Է՛, Պարոն, ամէն օր դործս ի՞նչ է: Եւ քաջալերած նստաւ եւ իր «դէրտեր»ը բացաւ:

Գիւղին մէջ դաւադիրներ կային իր դէմ. կառավարութիւնը անոնց միջոցաւ կուղէր սպաննել տալ զինքը: Ու աւելցուց.

— Պարոն Վառմանը կնիքը գրկեց ինծի որ Վան էրթամ, համա ես տեղէս չեմ էլնի, չուր մեր դաւաճան ուսը չսպաննեմ: Կր խնդրեմ, որ հրաման տաս, ես ինոր հախէն դամ.....»:

Շատ համոզեցի, որ մինակ չմնայ այս անկիւնը, անմիջապէս մեկնի Վան միանալու հին ընկերներուն: Խուսափողական համաձայնութիւն մը տւաւ ու հեծնելով իր հրաշալի ձին ինկաւ առաջներս ու ետ ու առաջ քշելով առաջնորդեց մինչեւ Բաղէշի կիրճի բերան դռնող «խանը»: Վերադարձի պահուն խիստ յուզւած էր: Նորէն կրկնեցի պահանջս անմիջապէս Վան մեկնելու. կէս-խոստում տալով՝ ձին մտրակեց եւ անհետացաւ: Ջարդերէ առաջ խարելով Բաղէշ տարին եւ բանտին մէջ սպաննեցին այդ մարդ-առիւծը:

Բաղէշը կը գտնուի դէպի հարաւ Սղերդ տանող կիրճին մէջ. երկու կողմերէն պատնէշի մը պէս կերկարին հիւսիսէն հարաւ Կցանի ու Խիզանի եւ միւս կողմէ Մօտկանի ամեհի լեռնաշղթաները:

Լօրթօն, հակառակ իր յարատեւ կենսունքաւի բնաւորութեան, լուռ է, մռայլ եւ մտահոգ.

-- Ինչո՞ւ էս խօսիր, Լօրթօ:

-- Ի՞նչ խօսամ, պարոն, սիրտս հանգիստ չի. ավստ՝ս մեր մամլաքեաթը . . . ես էլ պիտի դամ հետդ մինչեւ Մուշ. մենակ էեմ թողնի երթաս էս վայրենի տեղերից . . . :

Գէշ էր ազդած կիրճի մռայլ տեսքէն: Հակառակ իր յաղթանդամ հասակին, Լօրթօն տալուորուող էր եւ փութիւր զգացումներ ունէր: Արցունքով բաժնեկցաւ ինձմէ. «Դաշնակցութեան աստուածը քեզի հետ» արտասանեց կերկրացող ձայնով ու վերադարձաւ Բաղէշէն: Զայն ալ վերջին անգամ տեսայ....:

Բաղէշ մտայ ուռն -թրքական պատերազմի յայտարարութեան օրը. այդ օրն իսկ Խիզանի Շէյխ Սայիտ Ալիի ըմբոստութիւնը զրսւում եւ անոր պարագլուխներէն Շէյխ Սէլիմը դեռ կը ծօծէր կախադանին վրա, քաղաքի հրապարակին մէջտեղը: 70ը անցած, երկար մօրուքով ծերունի մը, որ գլուխը մէկ կողմի վրա հակած՝ պարտնէն կախած էր:

Հայոց թաղին մէջ Սլաքի տունն էր (Արմենակ Յոխիկեան), ուր իջանք:

Սլաքը յեղափոխական հին երախտաւորներէն էր. շատ լաւ քըրտագէտ, բազմիցս իբր գործակալ աշխատած էր քիւրտ զանազան աշիրէթներու, եւ գլխաւորապէս Հայտարարացի պետերէն Մուստաֆա Բէզի մօտ, որի բնակավայրը Տիարիի Միրզաջան գիւղն էր: Բէզը եւ իր կիներ մեր հաւատարիմ բարեկամներէն էին. հոն էր մեր գէնքերու փոխադրութեան գլխաւոր կաշաններէն մէկը: Սլաքը մեծ համբաւ կը վայելէր շրջակայ աշիրէթներու մէջ եւ շատ օգտակար եղաւ յեղափոխական գործին: *)

Բաղէշի եւ շրջակայքի հայութեան վիճակը, Սլաքի պատմածներուն համաձայն, շատ լուրջ էր եւ վտանգաւոր: Կառավարութիւնն համիտիներու գունդերը լեցուցած էր քաղաքը, որոնք անիշխանութեան եւ թալանի կը մատնէին շուկան, որ հայերու ձեռքն էր: Նոյնիսկ հայ թաղերն ալ սպառնալիքի տակ էին: Նոյն վիճակը, մերթ աւելի վատարար, կը տիրէր նաեւ հայ գիւղերու մէջ եւ ճամբաներուն վրա: Միւս կողմէ իստօրէն զօրահաւաքի ձեռնարկւած էր հայերու, որոնց մէկ մասը, դաժան պայմաններու մէջ կաշխատեցնէին ճամբաներու եւ նոր զօրանոցներու շէնքերու վրա,

*) Անոր մասին ժամանակին պատմած եմ «Հայրենիք» ամսագրի մէջ:

միւս մասը կը ղրկէր դէպի հիւսիս. հայերու զօրահաւաքը չարաշահութեան եւ ապօրինութիւններու ենթարկած էր: Անխնայ բռնադրաւումներ սկսած էին Բաղէշի վաճառականներէն, եւն. եւն.:

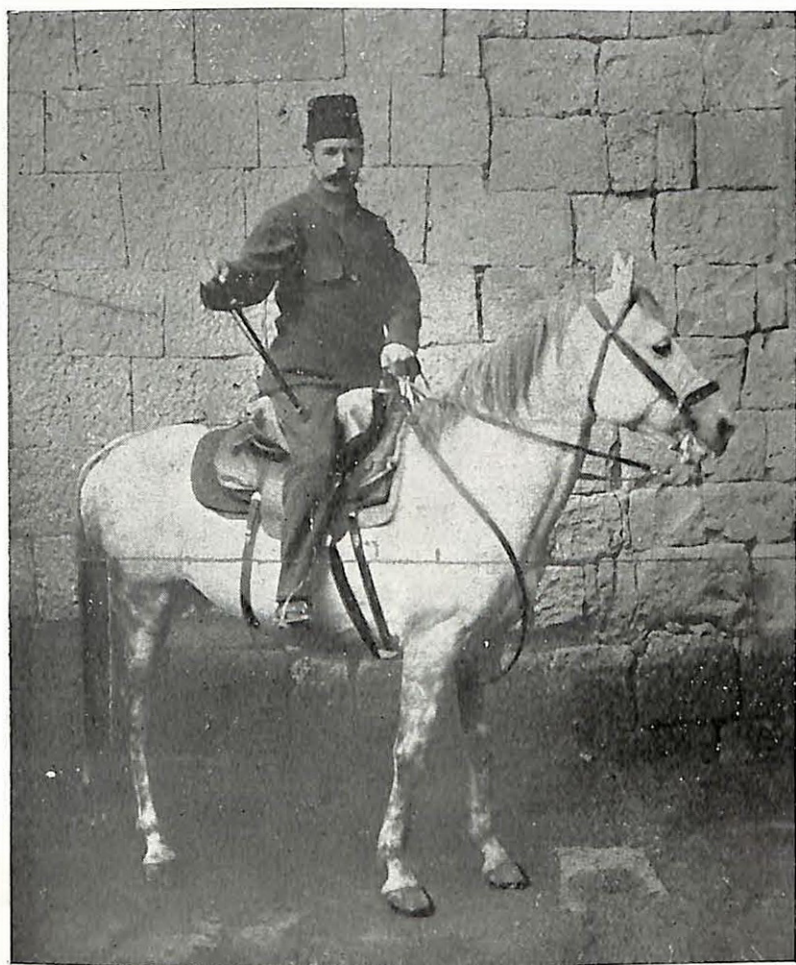
Սլաքը եւ տեղական ընկերները պատմելով այդ բոլորը՝ խորհուրդ տւին այցելել նաեւ առաջնորդին ու անկէ վերջ կուսակալին: Պէտք էին արդէն այդ երկու այցելութիւնները:

Առաջնորդ Սուրէն Գալէմեան երիտասարդ վարդապետ մըն էր, խոշոր, սեւ, վառվռուն աչքերով: Դաշնակցութեան համակիրներէն չէր թէեւ, բայց այդ օրերուն անփորձ ու երիտասարդ վարդապետին համար քիչ օժանդակութիւն չէր ունենալ իր քով ծամանեան խորհրդարանի անդամ մը, որուն առջեւ դոց չէին կուսակալի եւ ուրիշ կառավարական անձանց դուռները: Նա եւս թափեց իր դաւնութիւնները, պատմեց իր դիմումներու մասին, որոնք բացարձակ ապարդիւն կը մնային:

Ստացայ տեղեկութիւններ եւ ընութագիծը նաեւ կուսակալին մասին: Մուստաֆա Ապտիւլ Սալըքը Իթթիհատի դպրոցէն ելած էր, կըթլած, փորձ, խիստ տակտով ու խորամանկ մէկն էր, կըսէին, որ չէր հանդուրժեր հայերուն: Առաջնորդին հասկցուցած էր, թէ վարդապետը պէտք է որ բաւականանայ միայն հոգեւորական պաշտօնով, թէ հայերը, իբրեւ օսմանեան երկրի քաղաքացիներ, արդէն կը վայելեն հաւասար իրաւունքներ, ուրեմն եւ պարտաւոր են ծանայել հայրենիքին ու կրել ծանրութիւնը:

Կուսակալը զիս ընդունեց որոշ յարգանքով, բայց խիստ վերապահ էր եւ սակաւախօս: 40-էն քիչ մը անց, մօրուքով, ոսկէ ակնոցներու տակէն կը փայլէր իր սուր, որոնող հայեացքը, որ սակայն քիչ անդամ կը հանդիպէր աչքերուն:

Լսեց ինծի ուշադիր ու քաղաքավարի, ապա ըսաւ, թէ այդ բոլոր դանդաւանքներուն տեղեակ է ինքը. կը ջանայ ապօրինի եւ անարդար դէպքերուն վերջ տալ, բայց դաժան պահանջը պատեւրամի պէտք է որ բաւարարուի. բանակին զինուոր եւ պաշար են հարկաւոր, իսկ թիկունքէն կը պահանջէ կարգադրութիւն եւ ամէն տեսակի զոհողութիւններ. «Դուք մէպուս էք եւ ինձմէ աղէկ պիտի տեսնաք - աւելցուց նենդ ժպիտով մը - թէ նման պահերուն ինչ պարտականութիւններ կը ծանրանան ժողովուրդին վրա: Կը խրնդրէի ձեզ, յորդորել հայ տարրը, որ կրէ այս օրերու դժուարութիւնները. անտեղի միջամտութիւններ չըլլան կառավարական կարգադրութիւններուն, միտահ եղէք, թէ ես ալ պիտի ջանամ, որ ամէն քայլ կատարելի օրէնքի սահմաններուն մէջ: Աւելորդ չեմ համարեր ձեր միջոցով յիշեցնել նաեւ հայ առաջնորդին եւ կուսակ-

ԱՐԲԵՆԱԿ ՅՈՒՆԿԵԱՆ

(Սլւսք)

ցական պետերուն, որ այս արտակարգ պայմաններուն մէջ չեմ կրնար հանդուրժել ո եւ է արգելք եւ չեղում մեր կարգադրութիւններէն...» :

Այսպէս լմնցուց էր յորդորը Բաղէշը ապաղայ Հւշակաւոր ջարդարար Ապսիւլ Սալըզը (որուն գէմքը սպառնալի էր այդ վայրկեանին) եւ որ Մուստաֆա Քէմալի ելեւմտական նախարարը դարձաւ հետագային :

Ինծի կը մնար վերադառնալ Սլաքի քով եւ առաջնորդին հետ մեր երկտասարդութիւնը փրկելու ճարը խորհիլ : Ինչպէ՞ս սակայն : Ենթակաները չներկայանալի՞ն զինուորակոչութեան ատեանին : Բայց չէ՞ որ այդպիսիներու ինչքը կը գրաւէին. ծնողները պատանդ կառնէին եւ տունը կայրէին : Կառավարութիւնը որոշած էր մերժել հայերու զինուորական փոխարժէքը (պէտէլ) : Սլաքը այն կարծիքէն էր, որ աչքի ինկած, նեղ պարագաներուն անհրաժեշտ եղող երկտասարդները պէտք էր պահէին. կէս-փախստական պէտք էր որ դառնային նաեւ յեղափոխական եւ հասարակական գործիչները : Վտանդը ակներեւ էր հայերուն համար : Պէտք էր պատրաստուիլ ինքնապաշտպանութեան իսկ ձախողանքի պարագային լեռ ելնել ու Մոտիանի գծով միանալ Սասունցիներուն կամ անցնիլ Կարկաւ : Այս կարծիքէն էր նաեւ Վանի «տաճկադէտ» Արմենակը (որու մասին խօսած եմ յիշողութիւններուս մէջ – «Հայրենիք» ամսագիր) :

Սուրէն վարդապետը ընկճւած էր բոլորովին, անգոր կատաղութեամբ մը համալւած, շատ լաւատես չէր հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան կարողութեան մասին : Ժամանակէն առաջ մեր պատրաստութիւնները ուշադրութիւն պիտի գրաւէին եւ մատնէին ձախողանքի : Նա զանգւածային ջարդերուն չէր հաւատար. հընարաւոր կը գտնէր սակայն, հայ ղեկավարութեան ձերբակալութիւնները կամ աքսորը : Այդպիսիները արթուն պէտք է գտնէին՝ ի հարկին պահելու : Խնդրեցին ինձմէ, որ հեռագրեմ Պոլիս կառավարութեան եւ Պատրիարքարան՝ մեղմացնելու հալածանքը եւ խրատութիւնները : Հեռագիրը աննպատակ համարեցի, բայց հետեւեալ օրը տեղեկագիրները զրկեցի Պոլիս եւ բրի շարք մը առաջադրութիւններ :

Այս ամբողջ խորհրդակցութիւններով եւ ստաջարկներով հանգերձ, ամենքը բնադդօրէն կը զբաղին թէ ահարկու վտանգ մը կա՞ւած է մեր գլխուն : Հետեւեալ բնօրոյ գէպքը պիտի հաստատէ այն նախազգացումը, որ իւրաքանչիւրը ունէր :

Կուսակալը ինծի ոտտիկան մը տաւ ուղեկցելու մինչեւ Մշոյ դաշտի առաջին հայ գիւղը : Ընկճւած՝ բաժնեցայ իմ ընկերներէն

եւ տարաբախտ առաջնորդէն, որոնք քանի մը ամսէն զոհ գացին զարշէլի կուսակալի թակարդին: Ոստիկանը ձիաւոր էր, ի հարկէ, եւ կիրճին մէջ, թէ մըլմանդուզ կոչւած անապատի տարածութիւնը անցնելու՝ քովէս կերթար, երբեմն այս ու այն կողմէն, հարցեր տալով, բայց երբ 'Դուզէն իջանք դաշտը եւ արեւը կը թեքէր դէպի արիւղոնը, ձիուն քայլերը դանդաղեցուց եւ ետեւէս 15-20 քայլի վրա սկսաւ դալ: Ի հարկէ, այդ ժամանակ Իթթիհատը դեռ վատ-թարազոյն չարութիւնը չէր ծրագրած մեր դէմ, բայց եւ այնպէս սրտիս մէջ կասկած ինկաւ - արդե՞օք ետեւէս պիտի գնդակահարէ.....: Իբր մէպուս դէնք կրելու ազատ իրաւունք ունէի. տասնոց մաւղէր ատրճանակը դեռ Բաղէշի մօտերէն, իր կոթին հապցուցած, ծունկերուս վրա կը պահէի (մըլմանդուզը շատ սպահով վայր մը չէր), բայց ինչպէ՞ս կրնայի դիտել ետեւէս եկող ոստիկանին շար-թումները եւ կանխել զայն, եթէ հրացանը չտկէր ինծի: Երբ կը մտմտայի, յանկարծ, նկատեցի իր սուերը, որ քովընտի կիյնար միշտ (հորիդոնին մօտեցող արեւը ետեւնուս էր)։ Հայեացքս ըստ-ւերէն չկտրեցի այլեւս, իր բազուկներու կամ հրացանի ամէն մէկ շարժումը կը տեսնէի..... Այս դիրքին եւ զգացումներու մէջ էր, որ հասանք Մեղրագետի աղուներէ վրա գտնուող շատ փոքր հայկական դիւղ մը, որուն անունը, զժբախտաբար, մոռցեր եմ այժմ:

Գիւղի ուէսը - Ռէս Յակօն, եթէ չեմ սխալիր, եւ իր բազմա-մարդ ընտանիքն ու եղբայրները կը կազմէին «Գիւղին» մեծամաս-նութիւնը: Պատերազմէն երկիւղ չունէին բնաւ. «բան մը եթէ պա-տահէր, Գրգուռն ու Նէմրուքը ետեւնին էր, իսկ «Շամբուտը» (Վարդենիսի ընդարձակ ճախճախուտը) առջեւնին.... կրնայի՞ն ամ-փոփել իրենց գեղջկական ուղեղին մէջ պատերազմին եւ անոր հե-տեւանքներուն ահաւորութիւնը:

Այդ գիւղէն մինչեւ Մուշ ստիպւած էի մինակս երթալ: Ճամբու ածրողը երկայնքին հայ գիւղեր էին, իսկ «ճամբան» բարդ-չէր: Առջեւս էր Տրմետը, ուր ժողովուրդը տարօրինակօրէն հանգիստ էր դարձեալ. «ասկեար չընք էրթա. Թֆընկներս կառնենք, կեննենք դիրքեր», այսպէս կը պատասխանէին իմ հարցին, ցոյց տալով ինձ գիւղի ծայրէն բարձրացող բլուր մը (պատմական արհեստական բլուր մըն էր, որոնցմէ կը գտնւին կարծեմ, ուրիշ գիւղե-րու մէջ): Մկրագոմի մօտ Մեղրագետէն անցայ գիւղացիներու հունով եւ Տէրկէյլանքի գեղեցկատեսիլ ճերմակ տուներու ուղղու-թեամբ եւ արտերու ծայրերէն ինկայ խոտաբեր- Մուշ մեծ ճանա-պարհին վրա:

III

ՏԱՐՕՆԸ

Մշոյ դաշտի հարաւային եզրին, Սասնոյ լեռնաշղթաներու եւ անկէ գահալիժող ձորի մը մէջ զետեղւած է Մուշ քաղաքը, որուն շուրս հայկական թաղերը լեռնաթեւերէն իջած են մինչեւ դաշտին տիւրը:

Արեւելեան հին դիւղաքաղաք մըն էր կարծես - փոքրիկ շէնքեր, «սառսաղաներով» խանութներ եւ աղտոտ, ծուռ - մուռ փողոց մը, որ դաշտէն կը բարձրանար դէպի քաղաքը: Շուկայի մէջէն կանցնէի՝ լեցուն շրջանի քիւրա հասարակ ժողովրդով, համիտիէներով եւ տեղացի կէս թիւրք, կէս քիւրդ տարրերով: Ակնածանքով ճամբայ կուտային ձիուս, կարծելով թէ թիւրք պաշտօնեայ մըն էի: Շուկայի ծայրն էի հասած, երբ ոստիկան մը, որ հեռուէն կը դիտէր ինձի, մօտեցաւ, բարեւեց եւ հարցուց թէ՝ կրնա՞ր ո եւ է բանով օգտակար լինել: Ըսի թէ Դաշնակցութեան քիւլալը կը փնտռէի: Ոստիկանը անմիջապէս խիստ սիրալիւր ժպիտով մը խնդրեց հետեւիլ իրեն:

Քարքարոտ անպիտան ճամբայ մը կերկարէր ձորի կողերէն. ձիւս դժարութեամբ կ'իջնար: Զորի յատակէն պզտիկ ջուրէ մը անցանք. բարտի եւ ուռի ծառերու ետին, կեցանք երկյարկանի տան մը առջեւ: Դաշնակցութեան «քիւլալն» էր:

Ռուբէնին դիտէի Պուլիսէն: Տեղացի կարեւոր ընկերներէն - Կովկասէն կամ Վասպուրականէն - բաւական թւով ընկերներ կը ճանչնայի. կարծեմ Սարմատ հանդիպած էի Մճօյին. Կոտոյի Հաջիին՝ նոյնպէս հինէն, երկար ատեն Վան մնացած էր, ճեմարանէն՝ Արշակ Միրիջանեանը. Թիմարի «չրջիկ» Հաջին: Մեծ հաճոյք մըն էր ինձ համար նորէն հանդիպիլ Տարօնի հին եւ լաւ ընկերներուն:

Հետզհետէ աւուրըր եկան բաղմաթիւ այլ պատասխանատու ընկերներ - Գաւառեան Տիգրանը, Միրջանեան Արշակը, Սօլիար Արմենակը, երկու Յարօնները, Համադասպը: Առաջին անգամն էր, որ իրենց հողի վրա եւ հարադատ միջավայրին մէջ կը տեսնէի Տարօնի ժողովուրդը եւ ընկերները:

Մեծ տարբերութիւն կար Վասպուրականի եւ Դուրանի ընկերներու բնութագծերու, յեղափոխական ըմբռնողութեան եւ հոգեբանութիւններու միջեւ: Վանեցի երիտասարդը կամ ընկերը կը սիրէ ընդհանրապէս ինքզինքը ցուցադրել առաջին իսկ հանդիպումին եւ իր ունեցած խելքի եւ գիտութեան պաշարը առաջը թափել՝ լաւ

զաղափար կազմել տալու հոգածութեամբ: Իրապէս ալ, ի հարկէ, անոր ըմբռնողութիւնը աւելի լրիւ է եւ գիտակցական. Էմպուլսիվ է եւ յախուռն իր զգացումներու եւ արտայայտութիւններուն մէջ, մինչդեռ Տարօնցին չի սիրեր, մանաւանդ նոր միջավայրի կամ անձի առջեւ, ինքզինքը ցուցադրել. դանդաղ են իր շարժումները, սակաւախօս է եւ դիտող: Իւրայայտուկ փիլիսոփայի մը կշիռով, վերապահ է ու քիչ բառերով շատ բան կըսէ. պիտի հասկնաս. կամ կը խօսի, իր իրական միտքը ծածկելու համար. պէտք է լաւ ճանչնալ զայն, հասկնալու եւ մանաւանդ տարբերելու համար անոր իրական իմաստը: Մէկ խօսքով, աւելի բարդ է անոր տիպը. հասարակական խնդիրներու ըմբռնողութիւնը նախնական է թէեւ, բայց խստօրէն ճշդեամբ, որուն յամառօրէն կը հաւատայ ինք: Իւրայայտուկ սքանչելի ոճ մը ունի, նուրբ երգիծանքով եւ հեգնանքով լի: Ինձի կը թւի թէ Մշեցին է հին հայի իրական տիպը, իր բնածին իմաստութեամբը: Երկար ատեն պէտք էր ընտելանալու եւ մանաւանդ ճանչնալու Դուրանի ընկերներուն. առանձին արեւստ մըն է անոնց հետ վարելու եւ խօսելու կերպը: Մեր կուսակցութեան կազմակերպութիւնն ալ հոն տարբեր երանդ եւ ձեւեր ստացած էր: Դուրանի ժողովուրդը իր յատուկ կնիքը դրած էր մեր կուսակցութեան դաւանանքի, մտածողութեան եւ կազմակերպութեան վրա, որ չէր նշմանէր ալ տեղերուն:

Դաշնակցութիւնը կրօնական դաւանանք մըն էր դուրանցիներուն համար. կուսակցական ղեկավարները այդ սրբազան կրօնի քուրմերն էին իրենց բոլոր ստորոգելիներով: Զանգեաձօրէն դաշնակցական էին ամենքը, դաւանութեամբ դաշնակցական: Անոնց չէր հետաքրքրեր ծրագիրը եւ այլն: Լաւ գիտէին միայն, որ Դաշնակցութիւնը նւիրած է հայ Հայրենիքի եւ ժողովրդի ազատագրութեան. Դաշնակցութիւնը ապրն է: Անոր անդամ եղողը զինուոր մըն է, որ կուրօրէն պարտական է ենթարկելի պետի հրամանին կամ «կարմիր կնիքին», որ զինուորագրածը համակ զոհողութիւն պէտք է լինի. երիտասարդութիւն, սէր, ծնողք, տուն - հարստութիւն դոյութիւն չպիտի ունենան անոր համար. աղքատ եւ զէնքը իր պատին են, - ահա բովանդակ ըմբռնողութիւնը Դաշնակցութեան մասին: Արդէն մեր ըմբռնած կազմակերպութիւնը հոն դոյութիւն ալ չունէր: Իւրաքանչիւր գիւղին մէջ կազմակերպութիւնը «կոմիտէ» մը ունէր, այսինքն անհատ մը, որուն մէջ կը մարմնանար կուսակցութիւնը. այսինչ գիւղի Մկրտիչը, Մանուկը, Պետրոսը, Ղազարը մէկ-մէկ «կոմիտէ» էին, որոնք սովորաբար բնական ներկայացուցիչները կը համարէին ամբողջ գիւղին: Կուսակցութեան ընդհանուր ղեկավար-

րը ասոնց միջոցով կարգադրութիւնները կընէր: Ձեւական էր նաեւ Կ. Կոմիտէի գոյութիւնը. Բիւրոյի ներկայացուցիչը տէրն էր եւ կարգադրողը բոլոր խնդիրներու: Գրեթէ ամէն գիւղի մէջ ունէինք նաեւ հին, արժէքաւոր ֆետայիներ, մարդած բազմաթիւ կռիւներու մէջ, որ խաղաղ գիւղացիներ էին դարձած՝ նւիրած օրւան ապրումտին եւ ընտանիքին, սակայն ականջնին միշտ Դաշնակցութեան ձայնին էր. պէ՞տք ունէին իրեն - ալ անոր աչքին ոչինչ կուգար, տրեխը կը կապէր, հրացանը ուսին, դաժան մտասեւեռումով մը կը քայլէր հօն, ուր պէտք էր: Այսպէս էր Դուրանի առասպելական մարդը: Սասունցին թէեւ կը տարբերէր Դուրանցիէն. իր աննկուն յամառութեամբ, վճռականութեամբ, աւելի - յախուռն էր եւ յանդուգն, բայց նոյն տխրի դաշնակցականն էր եւ Սասունցին:

Դաշնակցութեան ակումբը նախապէս կարծեմ բժիշկ Ջալիբեանի հիւանդներու ընդունարան էր եղած: Շէնքի կէս յարկ բարձրութեան վրա, փոքրիկ սենեակի մը մէջ տեղաւորւած էր դրազարան - ընթերցարանը, ուր կը ժողովէր քաղաքի պատանեկութիւնը: Վարը ախտոն էր, իսկ վերի յարկը հինգ սենեակ եւ մի սրահ ունէր: Սենեակներէն մէկը իբր խոհանոց կը գործածէր, երկրորդը բժ. Ջալիբեանի դործիքներու եւ դեղերու պահեստն էր, միւս երկու սենեակներու մէջ, մենք էինք տեղաւորւած, իսկ հինգերորդը հիւրասենեակի յատկացւած էր. հոն էր որ կընդունէինք թիւրք պաշտօնեաներու այցելութիւնը: Ակումբի «կառավարիչը», խոհարարը, ձիապանը, սուրհանդակը մեր հաւատարիմ Պօղոսն էր. մեզմ, բարեհամբոյր երիտասարդ մը, որ շատուրնէ մինչեւ իրիկուն անտըրտունջ կը կատարէր տունի եւ դուրսի գործերը, յաճախ գաւառէն եկած ընկերներուն կուսակցական խորհուրդներ եւ թելադրութիւններ անգամ ընելով...: Քիչ անգամ կը ճաշէինք առանձին. իսկ առհասարակ քաղաքի թէ չըջանէն եկած հին ընկերները կը սեղանակցէին մեզի ամբողջ օրերը հոն անցնելով: Իրիկունները միայն կը մնայինք առանձին Ռուբէնի հետ եւ մտահոգաւ՝ բարդացող քաղաքական վիճակի մասին միտքերու փոխանակութիւն կունենայինք օրւան դէպքերու, տեսակցութիւններու առթիւ:

Ակումբէն քիչ վեր, բլուրի լանջին Սուրբ Մարինէի թաղի գերեզմանատունն էր, որուն մէջ հանդիստ կառնէին Տարօնի արծիւ Գէորգ Չաւուչի ոսկորները...:

Հօկտեմբեր եւ Նոյեմբեր ամիսներուն յաճախ մեծ ու փոքր ընկերները կը ժողովէին մեր ակումբը զրոյցի: Խիստ կը հետաքրքրէին քաղաքական եւ ռազմական անցուղարձեքով: Օրւան աղետալի չարիքը զինուորագրութիւնն էր, որ կը մտահոգէր ժողովուր-

դը: Աղաղակող հակասութիւն կը թւար իրենց թրջական բանակին: զինուոր երթալը: Ռուսը պատերազմ է հրատարակել, կուռ մէջ է մեր թշնամի թիւրքին դէմ. ռուսը քրիստոնեայ է եւ կուզէ ազատել հայերը - ինչպէ՞ս երթալ թիւրքերու հետ միանալ եւ կուիլ ազատարարներուն դէմ. այս տրամադրութիւնը շատ աւելի զօրացաւ մանաւանդ երբ մեղմէ լսեցին, թէ, կամաւորական գունդեր կազմուած են նոյնիսկ Անդրանիկի, Քեռիի եւ իրենց ծանօթ այլ պետերու գլխաւորութեամբ:

Դաշնակցութեան եւ առաջնորդարանի յարաբերութիւնները շատ սերտ էին եւ մտերիմ: Ներսէս եպ. Խարախանեանն էր առաջնորդը: Հազարաւիւտ հայրենասէր ու ժողովրդասէր այդ հոգեւորականը մեծ յարգանք ու ժողովրդականութիւն կը վայելէր ոչ միայն դաշտի եւ Սասունի հայերէն, այլ հեղինակութիւն մըն էր նաեւ քիւրտերու համար. կահնածէին անկէ նաեւ թիւրք մեծ ու փոքր պաշտօնեաները: Դաշտի Աւրան գիւղէն էր՝ հին ընտանիքի մը մեծը. տարիներով պաշտօնավարած, հալածւած ու աքսորւած՝ կը մնար անհկուն, անձնուրաց, իրական հովիւր իր ժողովրդի: Իրեն շուրջն էին ազգային վարչական-կրթական մարմինները, որոնց անդամներուն մեծ մասը բարձր կրթութեան կամ իմացականութեան տէր չէին թէեւ, բայց մոլեռանդ հասարակական դէմքեր ու անհա-հախնդիր մարդիկ, որոնք գլխովին նւիրւած էին իրենց պարտականութեանը եւ առաջնորդին: Անոնց մէջ աչքի կը զարնէին մանաւանդ, Նալարէթի Էֆէնտին եւ Տէր-Զաքարեանը, կարծեմ երկուքն ալ Միացեալի դպրոցէն ելած: Բանիմաց, հասուն եւ ներկայանալի դէմքեր, մանաւանդ առաջինը:

Ռուս-թիւրքական պատերազմի յայտարարութիւնը աննկարագրելի խուճապ առաջացուց Տարօնի մահմեդական տարրին մէջ: Զօրակոչի մունետիկները արդէն իսկ քաղաքի շուկայի երկայնքին պռնալով կանցնէին՝ սարսափը կրկնապատկելով: Ըստ երեւոյթին, մահմեդական տարրը (ամբողջ ազգաբնակչութիւնը քիւրտ է արդէն եւ որոշ մասը թրջացած քիւրտեր, ինչպէս Բաղէշի քիւրտերը) ոչ մէկ համարում ունէին իր կառավարութեան ուժի եւ կարողութեան նկատմամբ: Նոյնիսկ կառավարական բարձր պաշտօնէութիւնը յուսահատ էր: «Անհաւատ» ռուսի հետ գլուխ չենք կրնար եղնել, կուրի զացողը ողջ չի կրնար վերադառնալ. այս էր բոլորի կարծիքը: Ամէն օր գրեթէ հանդիսատես էինք շրջաններէն քաղաք բերող նորակոչ (րէզիֆ) խումբերու. ողբալի էր անոնց տեսքը - ոչխարի հօտերու պէս կը լեցնէին մզկիթը, խաներու բակերը եւ կիսախարխուլ շտեմարաններու մէջ, օրերով կը մոռցնէին հոն իրենց ապա-

կանուխիւններու դարչահոտութեան, ցուրտի եւ անօթութեան մէջ: Ծանօթ ոստիկան մը կը սէր ինծի, թէ հարիւրաւոր նորակոչներէ, իրենք տասնեակները միայն կրնային հասցնել տեղը մեծ մասամբ կը փախչէին ճամբաներէն:

Կը մօտենար հայերու համար ծանրագոյն ու վճռական երկընտրանքի վայրկեանը: Կառավարութիւնը հրաւիրած էր առաջնորդը եւ հայ երեւելիները ու պահանջած, որ յորդորեն զօրակոչի հայ ենթականերուն օր առաջ ներկայանալու ատենաներուն, ինչպէս նաեւ յանձնած էին զինուորական պէտքերու մթերքի եւ պարենաւորման ցուցակներ, որոնցմով հայ առեւտրականներէն կը պահանջէր շուտափոյթ ներկայացնել պահանջած իրերը՝ փոխարէն ստացականներ առնելով:

Նոյեմբեր ամսան վերջերուն էր, ոռոսական բանակը անցեր էր արդէն սահմանը եւ կը յառաջանար. խուճապը կատարեալ էր վահմեղական ժողովրդի մէջ, իսկ կառավարութիւնը օր աւուր աւելի վաժան կը դառնար իր պահանջներով:

Առաջնորդը, այս առթիւ հառարակական խաւերու լայն խորհրդակցութեան մը հրաւիրեց Առաջնորդարանի մէջ:

Տա՛լ զինուոր թէ ոչ. ի՞նչ միջոցնէ՞սով ժամանակ վատկիլ. ինչպէ՞ս վարին փառապանները կառավարութեան պահանջած ապրանքներու նկատմամբ:

Հրաւիրած էին չըջանի եւ քաղաքի աչքի զարնող հառարակական եւ յեղափոխական գործիչները: Ես իւր հիւր կը գտնէի անոնց մէջ:

Կառավարութեան հետ, զանազան առիթներով, չիման մէջ եղող տարրերը կը թելադրէին մէկ կողմէն համակերպիլ, այսինքն երեսուքապէս բաւարարել կառավարութեան պահանջը, միւս կողմէ սակայն ցանկալի կը նկատէին, որ «անհետացնեն» իրենց ունեցած կարեւոր գոյքերը: Զինուորութեան ներկայացնել սակաւաթիւ երիտասարդներ ճամբաներէ փախչելու դիտաւորութեամբ. պէտէլ առջարկել աչքի ինկածներուն համար: Հին մարտիկները սակայն կը կարծէին, որ այժմէն իսկ կառավարութիւնը պէտք է հասկնայ թէ հայ երիտասարդը չի կրնար իր ընտանիքը թողուլ երեսի վրա, քանի որ քրտական ասպատակութիւնները աւելի մեծ թափ եւ ծաւալ են ստացած. Համիտիէները ոչ մէկ իշխանութիւն եւ օրէնք չեն հասկնար. կը լեցւին գիւղերը եւ կը յափշտակեն ինչ որ իրենցը չէ: Բոլորի հայեացքը սակայն Դաշնակցութեան ներկայացուցչի եւ ըսին էր. ի՞նչ կարծիք ունի նա. կրնա՞յ ազդել կառավարութեան վրա. ի՞նչ կը սպասէ մեզ հետագային. պիտի կրնա՞նք դիմագրաւել բարդութիւններու:

Առաջնորդի գլխավոր մտահոգութիւնն էր դանադան քայլերով ու փոքր զիջումներով ժամանակ շահիլ. կային ուսսական բանակի յառաջացման հաւանականութիւնները, յետոյ, հետզհետէ՝ պիտի պարզէր միջոյնը եւ յաջորդող նոր դէպքերը, որոնցմէ կրնայինք օգտուիլ եւ, վերջապէս, ժամանակ պէտք էր մեզ ինքնամփոփւելու եւ պատրաստուելու:

Արեւադանը խիստ անհանդիստ էր հայ կամաւորներու դործոն մասնակցութիւնէն. անորոշ երկիւղ մը ունէր անոր հետեւանքներէն. կուգէր միխլթաբել անով, որ շուտով գոնէ կրնան հասնիլ Տարօնի դաշտը, մինչ այդ պէտք էր չլսել յարաբերութիւնները կառավարութեան հետ եւ ստեղծել աջակից կացութիւն, որ ո եւ է կասկած չհրաւիրէր եւ չհարկադրէր աւելի անտանելի միջոցներու դիմելու:

Ռուբէնը իրեն յատուկ վերապահութեամբ կարտայայտէր: Դաշնակցութիւնը խզելու կողմնակից չէ. չենք դիտար մօտաւոր ապագան եւ ուսսական բանակին չենք կրնար մեր յոյսերը կապել: Հարկադրւած ենք մեր քաղաքացիական պարտականութիւնները կատարել, գոնէ երեւոյթները փրկելու համար: Կուսակցութիւնը իր ձեռքէն եկածը պիտի ընէ մեղմացնու կառավարութեան պահանջները եւ միւս կողմէ համազգային ուժերով պատրաստուիլ աւելի գէշ օրերու համար:

Ահա մօտաւոր ամփոփումը ժողովականներու արտայայտած կարծիքներու. իրադրութեամբ կը մնար կառավարութեան հետ ի պաշտօնէ յարաբերութիւն պահելու հնարաւորութիւն ունեցող Խաւրանեան սրբազանին եւ ինծի:

Այս առթիւ էր, որ կուգէի դաշտը շրջիլ անմիջական շփման մէջ մտնելու Դուրանի ժողովրդին հետ եւ մօտիկէն ծանօթանալու անոր տնտեսական կացութեան, ցաւերուն եւ մանաւանդ օրւան կենսական խնդիրներու վերաբերմամբ ունեցած արամադրութիւններուն:

Լեռներէն եկած էր այդ օրերուն Վասպուրականի մէջ ինծի գործակցած կողբեցի Տիգրանը, որ «Յարութիւն» անունով կը ճանչնային այժմ:

Տիգրանը 1904-ին մտած էր Վան ինծի օգնելու համար. մեր բնաւորութիւնները սակայն ներդաշնակ չէին. նա խիստ նեարդային էր, քիչ մը պիւրօքրատ, չոր վարեւրակերպով եւ, մանաւանդ անծանօթ երկրի պայմաններուն՝ չէր կրնար շուտով ընտելանալ միջավայրի պահանջներուն ու հոգեբանութեան: Այն ատենուս պայմաններուն մէջ անկարելի էր թոյլ տալ նման յարաբերութեան շա-

բունակութիւն. մասամբ ինքն իրեն, մասամբ ալ իմ անուշղակի ղե-
րարերմունքով հարկադրեաժ եղայ չէզոքացնել զայն այնքան,
մինչեւ որ Արամի եւ Իշխանի հետ ալ անկարող աշխատե-
լու՝ թողի երկիրը: Ուրիշ պատմութիւն է այդ սակայն: Տիգրանի
հետ հանգիպեցանք երկու յեղափոխական ընկերներու ամենաջերմ
գրկախառնութեամբ: Ի հարկէ, մոռցեաժ էր ամէն բան: Այդեցանք
միասին եւ անմոռանալի կարճ օրեր անցուցինք անոր ու Ռուբէնի
հետ:

Տիգրանի առաջարկով էր, որ միատեղ ելանք շրջանը: Ջրիկ գիւղէն սկսելով՝ այցեկեցինք Մատնանլանք, Խաչդարտաղ: Սուլուխի հինառւերց կամօւրջէն անցնելով մտանք Կուրալու, Յրօնք, Աղջան, ապա Աւրան, ուր Խարախանեան Սրբազանը քանի մը օրով եկած էր իր եղբօր տունը:

Մեր անցած բոլոր զիւղերը լի էին առատութեամբ. գոմերու, մսուրներու երկայնքին կապւած էին շարքերը կովերու, ձիերու եւ ամեհի գոմէջներու. փարախները՝ ոչխարներու եւ ածերու հօտերով լեցուն: Հայ հին նահապետական զիւղն էր իր առատութեամբ ու առասպելական հիւրասիրութեամբը:

Աչռն էր. գիւղացիները աչնցան կատարած՝ մեծ մասով, հանգըստի մէջ էին եւ առտոտ ժամանակ ունէին ընդունելու մեզի: Սակայն պաշտօնւած էին անորոշ ու ծանր նախազգացումով մը, միտախոհ էին ու թախծոտ: Պատերազմով կապէին. զինուորակոչութեան եւ մթերքներու դրաման հրամանը հոսած էր հոն եւս ու անհանդիստ՝ անդադար միեւնոյն հարցը կուտային մեզ «իմա՞ր կեղնիս . . .» — երթալ-չերթալ զինուորութեան, յանձնել մթերք թէ

ոչ :

Վարդույի եւ Պուլանդի լեռնաշղթայի ստորոտը եւ միւս կողմի վրայ Զիպրանցի ու այլ աշխրէթները անսահմէին դարձեր. Համալիներու համադգեստ հագած, խումբերով կը մտնէին Մեղրայի տէրի աջ ափին սիւսած հայ գիւղեր ու կամայական բռնադատումներ ու թալան կրնէին. տեղ-տեղ սպանութիւններ ալ կը կատարէին: Թըլա Շէյխը, Մուսա, Ղասրմ ու Նհօ պէյերը, Զաթօն Ֆարհօ ու այլ քրտական բոքենիներ գլուխ էին բարձրացուցած. իրենց մէջ ու այլ քրտական բոքենիներ հայ գիւղերը՝ սարսափի տակ կը պահէին: Մեր ժողովուրդը անցեալի դառն փորձով կը զգար կարծես մօտալուտ ահաւոր օրերը....:

Սրբազանի հետ այցելեցինք նաև Մոկոնք, Տէրկէվանք, Առաղ, Բերդակ, Հոռատորիկ եւ Առաքելոյ վանքը, ուր վաճառեցինք Էր առաքելատիպար ոսկւր ծերուեմին - Յովհնէս Վարդապետը: Առանձ-

նացած խցիկին մէջ, իր իմաստուն հայեացքով յստակ կը տեսնէր սոսկալի վաղը որ պիտի գար եւ կողքար Տարօնայ աշխարհը. տիրութեամբ հեռացանք: Անցանք նաեւ Գառնին եւ Ս. Յովհաննու վանքը, որի վանահայրը Հ. Մկրտիչն էր, յայտնի «խելառ» վարդապետը, որ կըսէր թէ բանէ մը վախ չունէր եւ առատ հայհոյանք կըթափէր կառավարութեան գլխին:

Ամէն տեղ անորոշ երկիւղ մը կիշխէր մութ ապագային հանդէպ:

Ժողովուրդը Դաշնակցութեան կապած էր իր բովանդակ յոյսերը. անոր կարգադրութիւններուն եւ վճռական խօսքին կը սպասէր:

Դժբախտաբար, զինւած չէր մեր ժողովուրդը: Քիչ չատ դործածական զէնքեր ունէին միայն հին մարտիկները, մնացեալները մաշւած կամ սլակասութիւններով էին. խիստ սակաւ էր փամփուշտը: Ես չտեսայ ինքնապաշտպանողական կազմակերպութիւն եւ ոչ մէկ տեղ եւ մանաւանդ ընդհանուր ծրագիր մը ապագայ անտկնկալներու հանդէպ: Առերեւոյթ կարծես կարիք չկար անոր, կը թւէր թէ ամենքը պատրաստ են առաջին խկ կոչին համախմբուելու, բայց քիչ միջիթարական էր այդ երեւութական պատրաստակամութիւնը. քանի որ խումբերու չէին վերածւած, իրենց պետերով, նպատակով, զանազան սովորներու նախապատրաստութեամբ, ռազմանիւթի կանխակալ պատրաստութեամբ, գիւղերու եւ շրջաններու ռազմական կապերով, հրահանգներով, եւն. աշխրէթներու միճակին մէջ էին: Կը թւի թէ կուսակցական ղեկավարները ապահոված էին Մշոյ եւ Սասնոյ ժողովուրդի աւանդական ռազմունակութեամբ եւ մարտական փորձառութեամբ: Դժբախտաբար, քիչ յոյս կը ներշնչէր նման «կազմակերպութիւն» մը: Վերադարձիս, Ռուբէնի եւ Տիգրանի ու Մճոյի հետ գլխաւորապէս (Կօտոյի Հաջին հետու կը պահէր ինք. գինքը), առիթ ունեցանք երկարօրէն անդրադառնալու այդ կենսական խնդրին, թէեւ ընդհանուր փերահաս փտանդի (Ջարդի) կասկած դեռ չունէինք: Ռուբէնը յամառօրէն տեսակէտ մը կը պաշտպանէր, որ մինչեւ փերջը շարունակեց, դժբախտաբար, առաջնորդելով անոյ. փտանդի պահուն, կըսէր նա, գաշտը չի կրնար պաշտպանելի, իսկ քաղաքը փտահեղի յենարան մը չէ ինքնապաշտպանութեան տեսակէտէն. մեր ուժերը պէտք է կեդրոնացնենք Սասուն եւ հոն կազմակերպենք ինքնապաշտպանութիւնը, ապաւինելով լեռներուն եւ յենելով լեռնական մեր ժողովուրդին: Մճօն չէր բաժնէր Ռուբէ-

նի տեսակէտը քաղաքի մասին, բայց դաշտի նկատմամբ նոյն կարծիքը ունէր: Տիւրքանն ալ Մոնոյի պէս կը խորհէր: Իմ կարծիքը հիմնովին տարրեր կը անոնցմէ: Այս տարակարծութեան դեռ ասիթ կունենանք վերադառնալու:

XV

ՄԵՐ ԱՐՏԱՒԻՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԵՒ ՏԱՐՕՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Տարօնի քիւրտ տարրը իր քաղաքական ուղղութիւնը կը ստանար Մոնոյ քիւրտ բնակչութեան ղեկավար տարրերէն եւ մանաւանդ Մուշի Իթթիհատի քլիւպէն: Մուշի քրտութիւնը կապրէր քաղաքի արեւմտեան մասի բլուրներու եւ անոր ետեւ գտնուող ձորին մէջ: Քաղաքի մահամետական եւ հայ բնակչութեան յարաբերութիւնները բնդհանուր առմամբ եղած էին մտերմական եւ խաղաղ: Ընտանիք մը (քասիլա) կար սահլայն, որ մուշեռանդ աւատական է եղած եւ հայերը իրաւագոյն կը դարձնէր եւ իբր սարուկ գործածելու ձգտած է. «Քօթանենց» տուն կը կոչէր՝ Հաջի Մուսայի գլխաւորութեամբ: Այդ տունէն է հռչակաւոր Հաջի Իլիասը, Մուշի մէպուսը, որուն մայրը յախշտակած հայուհի մըն է եղած. ինքն ալ հայերէն գիտէր եւ ինքզինքը մօտ ցոյց կուտար միշտ հայ շրջանակներուն. երիտասարդ, նենդ, խիստ հայաւեաց, քսու, դարչելի դեւերէն մէկը: Այդ ընտանիքէն էին կարծեմ նաեւ Մուշի Իթթիհատի պետերէն նախկին հարկահաւաք դաժան Ռաշիտը եւ կալւածատէր «Ջան Պէղար» Ծարամաղը:

Յիշեալ քասիլայէն դատ հայոց ձորամիջի թաղերու մօտ կապրէր նաեւ աւելի թոյլ «Պայրաքտարենց» քասիլան, որուն պետը, Հաջի Մուստաֆան, խելացի, նահապետական յարգելի ծերունի մըն էր, որ կատէր Քօթանենց ցեղը՝ «Երկրի օձեր» անւանելով դանոնք:

Իթթիհատի քլիւպը, ուրեմն եւ երկրի քաղաքական ու հանրաքին դործերն ու ապրեցութիւնը Քօթանենց ընտանիքի կամ անոնց կուսակիցներու ձեռքն էր, մանաւաղ, որ Հաջի Իլիասը, շնորհիւ իր Իթթիհատական եւ մէպուսական հանգամանքին, ստեղծած էր ապրեցութիւն մը, որուն ուժով նսեմացուցած էր Մուշի միւս քրտական ընտանիքներու հեղինակութիւնը: Կառավարութիւնը անոնց վրա կը յենուր. շրջաններու պատասխանատու պաշտօնները անոնց կուսակիցներուն կը տրւէին:

Մուշ հասնելէս անմիջապէս յետոյ, բնականօրէն առաջին այցելութիւնս պիտի տայի Մուշ սանջաքի միւթէսարիֆին, դատարանի նախագահին, զօրաց հրամանատարին եւ տեղացի երեւելիներուն: Այդպէս որոշեցինք Խարախանեան Մջրաղանի հետ խորհրդակցաբար:

Միւթէսարիֆ Սէրվէթ պէյը երիտասարդ, կրթած պաշտօնեաներէն էր, քիչ մըն ալ Ֆրանսերէն կը խօսէր. Հիւմի փաշայի «գըպըրոցէն» դաստիարակած էր քաղաքական-վարչական ղեկավարութեան համար: Բաղէշի կուսակալ Ապտիւլ Խալլըքէն պակաս փորձառու, աւելի թոյլ, բայց թերեւս աւելի խելացի այդ երիտասարդը, կըցած էր մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերել երկրին մէջ. ամենքը կը վախնային անոր նեարդային շարժումներէն, բռնկումներէն ու կտրուկ կարգադրութիւններէն: Ըստ երեւոյթին Թալաաթի առանձին հովանաւորութիւնը կը վայելէր ու կրնն ալ, չեմ յիշեր թէ ո՞ր նախարարին ազդականութիւններէն էր:

Ընդունելութիւնս վերապահ, բայց խիստ սիրալիւ էր: Իր ուրախութիւնը յայտնեց, որ այս ծանր օրերուն ես կուգամ իրենց եւ հայրենիքին օգտակար լինելու ու յոյս յայտնեց, որ ինքը եւ ես իւրար պիտի աջակցինք թիկունքը կաղմակերպելու համար: Պատասխանեցի թէ որոշած էի Պօլիս վերադառնալ այս գիծով՝ ծանօթանալու համար երկրին այս մասերուն. անշուշտ, կրնամ մնալ հոս ժամանակ մը, եթէ օգտակար կը համարւի եւ պատրաստ եմ ըստ անհայնի աջակցել կառավարութեան այս դժուար օրերուն մէջ:

Այս տեսակցութիւնը անշուշտ քաղաքավարական այցելութեան դոյն ունէր. փոխայցելութիւնը չուշացաւ. հետեւեալ օրը նա եկաւ մեր «ակումբը» կառավարական քանի մը բարձր պաշտօնեաներու հետ: Ռուբէնի հետ մտերմօրէն կը տեսնէին անոնք, բայց հակառակ անոր, որ ընկերոջս դէմքը կը ժպտէր ամենուն, կը դիտէի որ կը խրտչէր այդ շրջանէն:

Զինուորական հրամանատար Վասֆի պէյը տարիքոտ, ճարպոտ ու մեծ փորով հին հաղարապետ մըն էր: Բարի մարդու ու անհոգ արարածի մը երեւոյթը ունէր. շատ բաց սիրտ ու մտերմօրէն ընդունեց զիս, հիւրասիրեց «իր պատրաստած» խմորեղէնով եւ խոստացաւ իմ բոլոր զիմումներուն ընթացք տալ. խնդրեց միայն, որ յորդորեմ հայ երիտասարդներուն չխուսափիլ զինուորութենէ. ինքը կուգէր, որ առանց բռնութիւն գործ դնելու կարգադրէր այդ խնդիրը: Անոր հետ քիչ մը տեսիլի խորացայ իր յարուցած հարցերուն մէջ օգտուելով անսեթեւեթ իր վարեւակերպէն, սակայն, նկատեցի

տան, ցրելու համար դէշ տրամադրութիւնները եւ չխուսափին զին-
ւորութիւնէ :

Հասկցուցի իրենց, թէ ես Մուշ կը գտնւիմ իրրեւ մէսրուս եւ
թէ հիւր եմ. կրնամ միջնորդի դեր կատարել անշուշտ իրենց եւ
Դաշնակցութեան միջեւ: Միայն վստահ կրնամ ըսել, որ հայ ժողո-
վուրդը եւ Դաշնակցութիւնը ռուսահայերու այդ շարժման հետ ոչ
միայն ոչ մէկ կապ ունին, այլ եւ հիմնովին հակառակ են: Իսկ
Թիւրքիոյ մէջ անոնք իբր պարկէշտ օսմանեան քաղաքացի, իրենց
վրա ինկած բոլոր պարտականութիւնները հաւատարմօրէն պիտի
կատարեն: Զինւորութիւնէ խուսափելու խնդիրը, ըսի իրենց, ընդ-
հանուր է. քիւրտերը եւ Մուշի բնակիչները նոյնպէս կը խուսափին:

Այս բոլոր խօսակցութիւնները, ի հարկէ, երկուստեք կը կա-
տարւէին փոխադարձ զազտնի տրամադրութիւններն ու քայլերը
հասկնալու դիտաւորութեամբ: Զիս հետաքրքրող հարցերէ կը խու-
սափէին: Տեղական մէկ քանի ընկերներուն յանձնարարեցինք, այս
առիթէն օգտուիլ եւ յաճախել իթթիհատական քիււրը եւ շրջանները:
Բայց օգուտ մը չունէր, քանի որ դաւադրական ծրագիրները եւ
զազտնի կարգադրութիւնները կը պատրաստուէին վերը, լերան
կրճքին ամրացած Ֆարամաղի քէօզկի կամ Հաջի Մուսայի «օտայի»
մէջ, Հաջի Իլիասի անմիջական ղեկավարութեան տակ:

Բռնադրաւումները սկսան եւ մեծ թափ ստացան արդէն Դեկ-
տեմբերի սկզբին, երբ, մանաւանդ Մուշը դարձաւ կեդրոն պահու-
տի ուժի կազմակերպման: Տիրապետէրտէն, Խարբերդէն, Ճաղաղ-
ջուրէն, Կինճէն, Հազոյէն ժողոված բէտիֆներու խուժանը կը բեր-
ւէր ամէն օր: Քաղաքի մզկիթներու, դպրոցներու, խաներու մէջ
այլեւս տեղ չէր մնացած: Զրեց զօրանոցները կարգի կը դրւէին հոն
եւս լեցնելու համար: Բէտիֆ գունդերու կազմութեան ղեկավարու-
թիւնը կը տեղաւորւէր քաղաքի բռնադրաւած տուններուն մէջ: Շտե-
մարանները կը լեցւէին գիւղերէ յափշտակւած եւ գիւղացիներու
սայլերով եւ անասուններով փոխադրուող հացահատիկներով. շուկան
աւերակի էր վերածւած. խանութները դատարկ էին. կեանքը մե-
ռած:

Այդ օրերուն էր, որ դէշ լուրեր կուգային ռուսական սահման-
ներէն - Էնվէրի սարսափելի պարտութեան գոյժը: Խուճապը ահա-
դին էր: յուսահատութիւն կը թաղաւորէր. համիտիէ գունդերը, ո-
րոնք, հազար մէկ ղեկարութիւններով ժողոված էին - բաղմաթիւ
գայթակղեցուցիչ խոստումներով, անշուշտ թալանի - գիւղերները
կը ցրւէին նորէն իրենց գիւղերը կամ լեռներու մէջ կանհետանա-

յին: Մուսա բէգը եւ իր եղբայրները, որոնք նոյնպէս պատրաստ-
ւած էին ճակատ մեկնելու, գաղտնօրէն ցրեցին գունդերը, եւ Մու-
սա բէգը «Հիւանդացաւ»:

Սէրվէթ պէյ եւ քլիւպը համակ դործունէութիւն էին. պաշար
եւ մարդ պէտք էր հասցնել: Դեռ ոչինչ չսովորած նորակոչները
փութով ճակատ կը զրկէին ցնցոտիներով ու անօթի. անոնց մեծ
մասը ճամբաներուն վրա կիյնային պաղած. տեղը նորեր կը բեր-
ւէին անընդհատ:

Միւթէսարը Ֆր ալը ատենն էր, որ դիմեց ինծի ստանձնելու
ճակատին միջերը հասցնելու համար կազմուած յանձնաժողովի նա-
խագահութիւնը. . . . Մերժել անհնար էր: Ընկերները թերադրեցին
ընդունիլ, թերեւս մէջէն աւելի օգտակար լինէինք:

Կառավարութիւնը տեսնելով որ մեծ յոյս չկայ հայ նորակոչներ
ժողովելու, ճակատը (մինչեւ Խնուս) միջերը զրկելու խմբեր կազմեց
- «ամէլիա թալուրներ» եւ առաջարկեց, որ հայերը գոնէ այդքան
աջակցութիւն բերեն երկրի պաշտպանութեան գործին: Այդ յանձ-
նաժողովի մէջ կը մտնային 8-10 հոգի տեղացի երեւելիներ եւ եր-
կու սպաներ: Դժուար չեղաւ ալդ ձեռնարկի համար քանի մը հարիւր
հոգի հաւաքել. նախ կը թւէր թէ պարզ երթեւեկութիւն մըն էր:
Նախապէս որոշեցաւ բեռան ծանրութեան չափը, սնունդի պայման-
ները. ճշտեցան հանգստի եւ գիշերելու իջեւանները (մէնզիլ) ու
փոխադրութիւնը սկսաւ: Այդ ատեն (Դեկտեմբերին) չկար դեռ
ջարդի ծրագիրը, ատով հանդերձ սոսկալի էին բեռնատար (չալա-
կաւոր) հայերու քաշած նեղութիւնները: Ամէն մէկ մեկնող խումբին
հետ, մեր կողմէ անպաշտօն տեղեկատու մը կը գնէինք, որոնք նը-
կատուած թերութիւնները կը հաղորդէին մեզ: Առաջին խումբը վեց
օրէն վերադարձաւ. դժգոհութիւններ ունէին, ի հարկէ, նեղու-
թեան, սնունդի, վարեցողութեան մասին, որոնք այնքան ալ մը-
տահոգիչ չէին: Բայց, հետզհետէ, երբ ձմեռը սաստկացաւ, ձիւնը
խորացաւ եւ բուքերը սկսան, անհանդուրժելի դարձաւ կացութիւնը.
ճամբան մեռնողներ եղան. իսկ մեծ մասը կը վերադառնար Հիւսիս
եւ Հիւանդ:

Հայերու նման մասնակցութիւնը - բանակի պիտոյքներու գրաւ-
ման եւ փոխադրութեան - ըստ երեւոյթին դնահատութեան կարժա-
նանար, եւ կառավարական խտրութիւնները ալդ խնդրոյն մէջ առ
երեւոյթ կը մեղմանային. սակայն միւս կողմէ անոր անուղղակի
քաջալերութեամբ, աւելի լայն ծաւալ կը ստանային պատերազմէ
խուսափող աշիրէթներու սխրագործութիւնները հայ գիւղերուն
մէջ. անհատական եւ նոյնիսկ հաւաքական (Յրօնք եւն. տեղեր) ըս-

պանութիւնները յաճախակի դարձան. տուրքերը ամենայն խստութեամբ կը ժողովէին, հացահատիկի դինոորական թալանը կը շարունակէր: Տեղ-տեղ մերիներուն մէջ արդէն իսկ բժրոստութեան եւ ընդդիմութեան դէպքեր տեղի կունենային: Ազգային եւ կուսակցական շրջանակներու կարծիքը այն էր, որ մեր կողմէ ո եւ է առիթ պէտք չէ տալ, ընդառաջ պէտք է երթալ, ըստ կարելւոյն, կառավարութեան պահանջներուն, ջանալով վարչական եղանակով մեղմացնել կամ առաջն առնել ապօրինութիւններու: Սակայն, ալ չափը կանցնէր. մեր համբերութիւնն ալ կը սպառէր, մանաւանդ, երբ տեղեկացանք, որ Զիպրանցիները հայ գիւղերու ասպատակութիւններէ վերջը, քաղաք են հրաւիրւած եւ հիւրասիրւած են միւթէսարըֆի կողմէ: Խիստ լեցած էի. Խարախանեանը տնդուսպ զայրոյթով համակւած, կուղէր երթալ բողոքելու. այդ միճակին մէջ չթողինք որ երթայ: Հանդիպեցայ Միւթէսարըֆին հեռագրատան մէջ, երբ ուղիղ հեռագրաթելով կապւած էր Պօլսոյ հետ:

Պահ մը վերջ մօտեցաւ ինծի իր սովորական ժպիտով եւ դռն ելեւոյթով: Խօսակցութիւնը սկսաւ մեղմ, բայց երբ իմ բողոքներուն, նա պատասխանեց չոր ու քիչ մը հեղնութեամբ, բսելով թէ անխուսափելի են նման դէպքեր պատերազմի միջոցին եւ թէ պէտք չէր խռովւիլ, ու դարմանք յայտնեց որ այս տարրական բանը հայերը չեն բմբոներ, այլեւս չկրցայ դապել ինքզինքն եւ սովորական քաղաքավարական դարձածքներ մէկ կողմ դնելով, ամենաբուռն կերպով յարձակեցայ մրան, բսելով, թէ աւաղակները կը քաջաբերին, թիկունքը կը մտանգւի այս քաղաքականութեամբ, թէ հայերուն խորթ կը նային եւ ուժիմը Համիտեան ուժիմէն աւելի մատ դարձած է: Չեմ յիշեր այլեւս մանրամասնութիւնները. այն դիտեմ միայն, որ Միւթէսարըֆը պահ մը ինքնիրեն կորսնցուցած, շարած կը լսէր ինծի. քանի մը անգամ փորձեց իր սովորական ջղային ճրգճրդոցներով ազդել, բայց ես անկէ աւելի կը գոռայի: Վերջապէս, ինքն իրեն շուտով ձեռք առաւ եւ խոստացաւ մերջ տայ երկրի անիշխանութեան: Կողմնակի մարդը միայն հեռագրատան միւտիւրն էր, մանեցի կէս խափիկ մէկը, որ ի դարմանս իմ, նկատելի գոհունակութիւն կը զգար իմ յարձակումներէն: Այս մարդուն մենք պիտի հանդիպինք գարձեայ: Այս տեսակցութիւնէն եւ միւթէսարըֆի վերաբերմունքէն ես դէ, նախազգացումներով հեռացայ: Շատ բան չփոխեցաւ այդ օրէն, ի հարկէ. միայն միւթէսարըֆ Սերմէթը, ինչպէս յետոյ տեղեկացայ միւտիւրէն, բողոքած էր Պօլիս իմ «միջամտութիւններուն» դէմ, որովհետեւ քանի մը օրէն Խորհրդաբանը հեռագրով կը կանչէր դիւ:

Անկարելի էր այլեւս մնալ. միւլթէսարըՔը անձամբ եկաւ յանձնելու հեռագիրը, աւելցնելով սիրալիօրէն թէ ամէն դիւրութիւններ պիտի տայ ինծի՝ ապահով Պօլիս հասնելու. քաղաքավարութեամբ կաքսորէի երկրէն:

Ծանր ազդեց մեր շրջաններուն վրայ իմ մեկնումիս հրամանը. լաւ թէ դէշ կապ մըն էի կառավարութեան հետ, քանի որ իշխանութիւնները կը խուսափէին առաջնորդին հետ քաղաքական կամ զինուորական խնդիրներու առթիւ ո եւ է յարաբերութիւն պահել: Ռուբէնը լեզւի եւ իր անհատական հակումներու տեսակէտէն, չէր կրնար այդ դերը կատարել: Ծանր մտահոգութեամբ կը մեկնէի: Վերջին մեր խորհրդակցութեան մէջ սակայն թելադրեցին ինծի երթալ Ս. Կարապետ եւ հոն սպասել. եթէ ձիւնը եւ բուքը ներէ, կրնամ շարունակել, եթէ ոչ՝ պէտք չէ վտանգի. ենթարկել, որովհետեւ այդ ամիսներուն Կինճի կամ Օղնուտի ճամբաները անանցանելի կը դառնան:

Շեխլանի եւ Զիարէթի ճամբով, չեմ յիշեր որու առաջնորդութեամբ, Դեկտեմբերի վերջին օրերէն մէկը, բարձրացայ Ս. Կարապետ վանքը: Ահագին ձիւն էր եկած. արահետէ մը կը յառաջանայինք:

Առաջին անգամ կը տեսնէի Տարօնի համբաւաւոր Վարդան վարդապետը - յեղատիոսական վէթէրանը դեռ 90-ական թւականներէն: 60-ին մօտեցած այդ սասունցին (Ահարօնքէն), ընկոյզի կոճղի կը նմանէր - հաստատուն եւ ամրակալով. ճերմակ մօրուքի մազերը անիշխանական փութկոտութեամբ բուսած էին իր թուշերէն եւ կըզակէն. մանր, առոյգ աչքեր ու թափանցող հայեացք, որ շարունակ վրայէդ կանցնէր թափով: Դժւար է տալ անոր բարդ բնութագիծը. Սասունն ու Տարօնը անոր մէջ էին խտացած. Գեղամ եւ նա խիստ շատ ընդհանուր դիմեր ունէին: Զերմութեամբ ողջագուրեցաւ հետըս եւ մէջքէս դրկած առաջնորդեց իր հիւրասենեակը: Գլուխ դիւի այդ ժողովրդական իմաստուն մարդուն հետ երկար խօսեցանք երկրի վիճակէն, պատերազմէն, ոռոսական բանակի կամաւորութեան մասին: Այնքան երջանիկ հեռանկար էր անոր համար վերջիններուս կողմէ Տարօնը նւաճելու միտքը, որ չէր ուզեր հաւատալ ու կը կրկնէր անընդհատ՝ «վախճամ չը տեսնենք...»:

Դեռ հաղիւ հանդստացած, լուր բերին թէ Զիարէթի միւտիւրը կուգայ ձորէն: Վարդապետը խոր հառաչ մը արձակեց, կատաղութիւնով լեցած հայեացքը երկինք ուղղեց ու սրտի խորքէն մըմընջաց՝ «Անիծեալ լինիս»: Չէր ուզեր, որ միւտիւրը տեսնէ զիս: Քուլի սենեակը անցայ, ուրկէ կրնայի դիտել հիւրասենեակը: Միւտիւ-

ըր լակոտ մըն էր - երկայնահասակ եւ նիհար: Ելած էր քննելու շրջանի պաշարի հաւաքման դործը եւ, իր ըսելով, «զիւրէթի եկած էր վանքին եւ մուրախաս էֆէնտին»։ Ամբարտաւան ու լիտի այդ սրիկան խօսակցութեան ընթացքին լրբօրէն եւ հռհռալով կը պատմէր վարդապետին իր բռնութիւնները, վարդապետը ձեռքերը իրար միացուցած, գլուխը մէկ կողմ հակած եւ դետին նայելով «է՛հ, երբեմն պէտք է խիստ ըլլալ էֆէնտի, բայց շատ անգամ քաղցրութեամբ աւելի լաւ արդիւնքի կարելի է հասնիլ» ու նման զգոյշ եւ ընդհանուր դիտողութիւններով կը բաւականանար։ Այդ միջոցին էր որ իր ոստիկաններէն երկուքը ներս բերին հայ մը. ոչան էր գլուխ մը։ Լսեցի միայն միւտիւրին անոր ուղղած կարճ հարցերը, ապա կրակ կտրած վեր թռաւ եւ ձեռքի մտրակով անխնայ հարւածներ կը տեղար դէմքին ու մարմնին։ Սոսկալի ցաւերէն ոչսը կոռնար, կը պաղատէր...։ Վարդապետը մահու չափ տօգոյն, բեւեռած էր գետնին ու իր ձեռքերը կը կոտորէր յուղմունքէն ու զայրոյթէն, միեւնոյն ատեն անհանդիստ ու պաղատական հայեացք կը նետէր իմ սենեակի կողմը. կը վախնար թէ դուրս դայի սենեակէն՝ չհանդուրժելով այդ վայրենի տեսարանին։ Սակայն, պէտք էր դիմանալ։ Քիչ յետոյ, երբ միւտիւրը իր ճաշը լափելով կը հեռանար, լարւած ճիւղերէ թուլցած ու գունատած վարդապետը, ինչպէս իր բազմօցին վըրա ու կերկերուն ձայնով մը կրկնեց «նղովւած խեբ. Աստուծ ալ չկայ. մեղա՛ քեզ Տէ՛ր, չե՞ս տեսնար մեր քաջածները...»։ Ապա երկարօրէն բացատրեց իր քաղաքական հայեացքը եւ հարկադրական վարկերակերպը թիւրքերուն հետ։ «Քանի որ ոյժ չունինք ճակատէն կամ դաւադրօրէն դարնելու խեբուն, պէտք չկայ սուր եւ յախողուն քայլեր ընել. պէտք ենք հանդուրժել. ժպտալ անոնց. խաբել, ցոյց տալով թէ երբեք չենք խորհիր դաւել իրենց, թէ ըստ ամենայնի հաւատարիմ կը մնանք. պէ՛տք է այս, որպէսզի մեր պատրաստութիւններու ատեն չխանդարեն մեզի, քանի որ զօրաւոր են եւ ձեռքերնին երկար է։ Կորստարեր է մեր դանդառները ցուցական եւ ըմբոստութեան ձեւով արտայայտել. համբերել ու պատրաստել. տալ ինչ որ կուղեն ու սպասել պէտք է դուրսի օգնութեան...»։

Վարդան վարդապետի բերնով կը խօսէր դառն դասեր ստացած ու գաղաղած հայ ժողովուրդը։ Այսպիսի տեսակէտներ արտայայտող այդ մարդը, սակայն, կը պատմէին ինձ, թէ երբ կը լսէր հայ ֆէտայական խումբերու յաղթական կոչումները, ուրախութենէն կարտասէր, եւ կը կշտամբէր մոլեռանդօրէն մեր տղաներն՝ «Ձկըցա՞ք այդ նզովից արմատներու քէօքը կտրել»։

Սոսկալի ձիւնախառն փոթորիկը կոռնար պարխապներու երկայնքին. ճամբաները կանգուններով ձիւն էր նստած. բացարձակ անկարելի էր առաջ գնալ: Կը մնար վերադառնալ Մուշ:

Քանի մը օրէն, մեծ դժւարութիւններով, վերադարձայ Մուշ. այցելեցի միւթասորըֆին. գիտէր արդէն, թէ ժամանակ մը անհրնար է ճամբայ ելլել: Ի պատասխան ստացածս հեռագրի, յայտնեցի ճամբաներու փակւած լինելը, եւ աւելցուցի, թէ պատերազմի այս դժւար օրերուն սխալի մնամ հոն:

1915-ի Նոր Տարին կը մօտենար: Զարագուշակ այդ տարին կը սկսէր սեւ նշաններով, որոնք ծանր մտահոգութիւն կը պատճառէին Տարօնի ազգային եւ յեղափոխական ղեկավարներուն:

Փարիզ

(Շարունակելի)

